

Марія Пелих (м. Полтава),
аспірантка кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
ім. В. Г. Короленка
E-mail: tinkyvinky1994@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2977-1338>

«От старости дряхл»: літні люди серед сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття (історико-демографічний аналіз)

У статті розглядається літнє населення Гетьманщини другої половини XVIII ст., адже проблема старості в українському ранньомодерному суспільстві недостатньо досліджена в українській історіографії. Методологічну основу роботи складають принципи історизму, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них старість постає як змінне явище, яке є результатом соціальних та культурних реалій відповідного історичного періоду. Аналіз літнього населення проводиться на основі історико-демографічних методик, які дають змогу проаналізувати демографічні процеси, які мали місце в минулому. За допомогою відповідних методів обчислюються демографічні коефіцієнти, здійснюється дослідження статевो-вікової структури населення, визначається рівень демографічної старості населення тощо. В якості основних джерел використовувались сповідні розписи другої половини XVIII ст. – це облікові документи церковного характеру, де фіксувалось відвідання сповіді прихожанами або факти уникнення ними цієї процедури.

У статті з'ясовано, що таке старість і з якого моменту людина починала вважатись старою у той період. Також на основі згаданих джерел визначена частка літніх людей серед загальної чисельності населення усіх 3-х сіл, що складала 5,7%. Найбільшою вона була у с. Годунівка, становлячи 6,2%, а натомість найменшою у с. Кроти – 3,6%. У статевому співвідношенні переважали чоловіки (53,9% проти 46,1%), що є доволі нетиповим явищем, бо зазвичай, через вищу чоловічу смертність, переважають жінки. Щодо сімейного стану, то більшість жінок і чоловіків літнього віку перебували у шлюбі. Однак серед овдовілих перевага належить жінкам. Чоловіків-вдівців було майже у два рази менше, аніж жінок-вдів.

Аналіз літніх людей серед загальної структури населення 3-х сіл дає змогу розширити уявлення про ранньомодерне суспільство, а також більш точно визначити демографічні характеристики сільського суспільства Гетьманщини в цей період. В цілому отримані результати дослідження відповідають традиційним уявленням про ранньомодерне суспільство, де частка літніх людей завжди була найнижчою серед загальної структури населення, однак мають певні відмінності, як то перевага літніх чоловіків над жінками.

Ключові слова: сповідні розписи, демографічні характеристики, вік, стать, літні люди, сімейний стан.

Mariia Pelykh (Poltava)
Postgraduate Student of the Department
of History of Ukraine
Poltava V.G. Korolenko
National Pedagogical University
E-mail: tinkyvinky1994@gmail.com

Elderly people among the rural population of the Hetmanate in the second half of the XVIIIth century (historical and demographic analysis)

The article is analyzed elderly people of Hetmanschyna in the second half of the XVIIIth century because the problem of old age in the Ukrainian early modern society is not sufficiently investigated in Ukrainian historiography. The methodological basis of the work is the principles of historicism, anthropologization and interdisciplinarity. According to them, old age appears as a variable phenomenon that is the result of social and cultural realities of the relevant historical period. The analysis was conducted on the basis of historical and demographic methods that allow us to analyze the demographic processes that took place in the past. With the help of appropriate methods, demographic coefficients are calculated, the sex-age structure of the population is studied, the level of demographic age of the population is determined etc. As the main sources were used confessional records of the second half of the XVIIIth century. These are accounting documents of the church nature, in which the parishioners' confession was recorded or the facts of avoiding them of this procedure.

It has been found out what the ageing is and from what moment a person began to be considered as old in that period. Also, on the basis of the mentioned sources, the share of elderly people among the total population of all 3 villages was determined, which was 5.7%. It was the biggest in the village Hodunivka – 6.2%, but instead the smallest in the village Kroty – 3.6%. Males were dominated in sexual intercourse (53.9% vs. 46.1%), which was quite unusual phenomenon, because women usually prevailed due to higher male mortality. As for the marital status, most elderly women and men were married. However, women had a preference among widowed people. The widowers were almost twice less than the widows.

The analysis of the elderly people among the general structure of the population of 3 villages allows to broaden the idea of an early modern society, as well as to determine more accurately the demographic characteristics of the rural society of Hetmanschyna during this period. In general, the results of the research correspond to the traditional ideas of an early modern society, where the proportion of elderly people has always been the lowest among the general structure of the population, but there are some differences, such as the advantage of elderly men over women.

Key words: *confessional records, demographic characteristics, age, sex, elderly people, marital status.*

Останнім часом в українській історіографії спостерігається зміна полюсу у методологічних підходах історіописання – тепер у центрі досліджень постає людина й малі території. Варто також зазначити, що у істориків почав зростати інтерес до інструментарію суміжних дисциплін. У нашому ж дослідженні застосовуються історико-демографічні методи, що дають змогу проаналізувати демографічні процеси, які мали місце в минулому.

До основних демографічних характеристик населення відносять статеву, вікову та шлюбну структури населення. У даному дослідженні нас цікавить проблема віку, а більш конкретно – старості в українському ранньомодерному суспільстві, котра малодосліджена в українській історіографії.

Наше дослідження базується на даних сповідних розписів Варваринської церкви с. Кроти за

1768 р.¹ Яблунівської сотні та Миколаївської церкви с. Дейманівка за 1775 р.² Пирятинської другої сотні, що входили до складу Лубенського полку, а також Успенської церкви с. Годунівка за 1776 р.³ Яготинської сотні Переяславського полку. Вибір саме цих документів був обумовлений наявністю повного й непошкодженого тексту, що дало змогу отримати усю необхідну інформацію для історико-демографічних досліджень. На їхній основі спробуємо вирішити такі завдання: визначити частку літніх людей серед населення вищеназваних сіл у другій половині XVIII ст., з'ясувати статеве співвідношення серед літніх людей, а також встановити особи з яким сімейним станом переважали серед старшої вікової групи.

Як уже було сказано вище, проблема старості в означений період недостатньо досліджена в українській історіографії. Серед вчених,

¹ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. 801, оп. 1, спр. 209, арк. 1-14.

² Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 410, арк. 1-24.

³ Там само, спр. 526, арк. 1-92.

котрі так чи інакше розглядали це питання, хотілось би згадати І. Сердюка⁴, котрий присвятив статтю населенню літнього віку у містах Гетьманщини, Ю. Волошина⁵, у монографіях якого аналізується статево-вікова структура населення, А. Перковського⁶, чия стаття стосується довгожителів XVIII ст. і т. д. Інший комплекс праць, до якого ми звернулись, допоміг нам з'ясувати методологію проведення історико-демографічних досліджень та певні концептуальні основи. Серед них варто назвати роботу Л. Анрі та А. Блюма «Методика аналізу в історичній демографії»⁷, праці Л. Дорошенка⁸, Ю. Муромцевої⁹, спеціальні словники, використані для визначення необхідної термінології¹⁰ та ін.

Сповідні розписи дають історикам величезний масив інформації для досліджень, адже містять у собі широке коло даних про населення Гетьманщини XVIII ст. До того ж, ці джерела проводили повний облік населення, особливо ретельно старшої вікової групи на відміну від наймолодшої. А це дає змогу провести дослідження літніх людей відповідно до використовуваних в історичній демографії методик. Коротко охарактеризую вид цього джерела.

Сповідний розпис – це обліковий документ церковного характеру, що складався щороку в період Великого посту, і мав за мету фіксацію (контроль) дотримання парафіянами таїнства сповіді. Звісно, якщо з якоїсь причини парафіянин не встигав відвідати сповідь у відведений час, то мав

змогу зробити це у інший, наприклад, у період Петрівського, Різдяного або Успенського посту¹¹. Саме це таїнство виникло ще у перші роки християнства. Спершу воно було добровільним актом, коли людина мала щирий намір відкрити свої гріхи перед Богом та отримати від Бога підтримку й пробачення, однак з часом характер сповіді змінився і вона стала обов'язковою¹².

Практика ведення сповідальних книг на території Російської імперії була започаткована у XVIII ст. На державному рівні регулювання покаєння вводилось поступово і вдалось не з першої спроби. Виходило кілька указів щодо цього питання, однак уніфікованої форми та більшого поширення сповідні розписи набули після указів імператриці Анни Іоанівни та Синоду від 1737 р. Вони мали єдиний зразок, за яким мали вестися усі розписи, та наголошували на тому, що усі православні, починаючи з 7 років, повинні сповідатися та причаститися у свого священика у період Великого посту, а якщо не встигали це зробити в зазначений час, то мали змогу здійснити це у період Петрівського, Різдяного або Успенського посту, як уже і зазначалося раніше. Той, хто уникав цієї процедури, обкладався штрафом¹³.

Отже, введення даних обліків не давало залишатись сповіді лише церковним таїнством, а ставало справою державного рівня, що допомагала контролювати населення, а також отримувати від нього такі собі «бонуси» для державної скарбниці у вигляді штрафів та податків. Нам же

⁴ Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765-1769 рр.) / І. Сердюк // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 56–66.

⁵ Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини XVIII ст.: історико-демографічний аспект / Ю. В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

⁶ Перковський А. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. / А. Перковський // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – 208 с.

⁷ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с. франц. С. Хока и Ю. Егоровой / Л. Анри, М. Блюм. – М.: РГГУ, 1997. – С. 23.

⁸ Дорошенко Л. Демографія: Навч. посіб. для студ. Вищ. навч. закл. / Л. Дорошенко – К.: МАУП, 2005. – 112 с.

⁹ Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник / Ю. Муромцева. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.

¹⁰ Демографический энциклопедический словарь. / Редкол.: Валентай Д. И. (гл. ред.) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 608 с.

¹¹ Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис. / О. Сакало // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (1). – К., 2009. – С. 380.

¹² Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 / В. Дмитренко – Полтава, 2010. – С. 51.

¹³ Там само. – С. 54.

ця практика тепер дає чудову можливість досліджувати тогочасний соціум. Наші сповідні розписи знаходяться у 801 фондї Державного архіву Полтавської області.

Тож, враховуючи певні застереження, як то людський фактор, коли переписувачі могли допускатись механічних помилок, чи особливості тогочасного соціуму, коли люди не особливо турбувались про свій вік тощо, аналізовані нами документи дозволяють провести дослідження старших мешканців села.

Аналіз літніх осіб означених сіл слід розпочати з визначення того, що ж таке старість і відколи людина починала вважатись старою у той період. Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови», старість – це період життя, що настає після зрілості і характеризується поступовим послабленням діяльності організму; похилий вік кого-небудь¹⁴. У демографії старість визначають як віковий період життя людини, його заключну фазу, характер і час настання якої обумовлені процесом фізіологічного

старіння організму. Старість – поняття не тільки біопсихологічне, але і соціально-історичне, вікові рамки якого умовні й істотно змінюються у різноманітних людських спільнотах та соціальних групах, на різних етапах історії, залежать від індивідуальних особливостей та способу життя¹⁵.

Український дослідник Ю. Волошин, стверджує: записи в облікових джерелах XVIII ст. вказують на те, що тогочасним уявленням про старість найбільше відповідає вікова межа 60 років¹⁶. Саме з цього моменту людина вважалась старою.

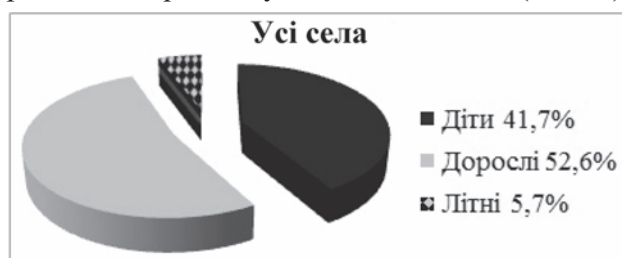
Тож для початку з'ясуємо, яку частку становили літні люди серед загальної кількості населення як у цілому, так і у кожному селі окремо, розподіливши населення слідом за Ю. Волошином на великі вікові групи: (діти (0-14 років), особи активного віку (15-59 років) та літні (60 років і старші))¹⁷. Також цей поділ відповідає відомому в історичній демографії біологічному типу поділу населення на великі вікові групи, запропонованому відомим французьким вченим Л. Анрі¹⁸. Результати представлені у табл. 1.

Таблиця 1.

Розподіл населення 3-х сіл за великими віковими групами

Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	1981	993	988	2495	1258	1237	269	145	124

Враховуючи те, що загальна кількість населення в усіх трьох селах становила 4745 осіб, а людей старшої вікової групи було серед них 269 осіб, то частка літніх людей складала всього 5,7% і була доволі маленькою порівняно з дітьми чи «дорослими», що є характерним явищем для ранньомодерного суспільства взагалі (мал. 1).

Малюнок 1. Вікова структура населення сіл.

Ця інформація дає змогу визначити рівень демографічної старості населення сіл. За методикою польського дослідника Е. Росета населення вважається демографічно молодим, якщо частка людей похилого віку в загальній структурі населення не перевищує 8%¹⁹. Тобто населення обраних нами сіл було демографічно молодим.

Якщо дивитися на кожне село окремо, то найбільша частка осіб старшої вікової групи серед загальної кількості населення була у с. Годунівка і складала 6,2%, тобто це село було найближче до межі демографічної старості. У свою чергу, у с. Дейманівка вона становила 5,9%, у а найменшою була у с. Кроти – 3,6% (мал. 2).

¹⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1385.

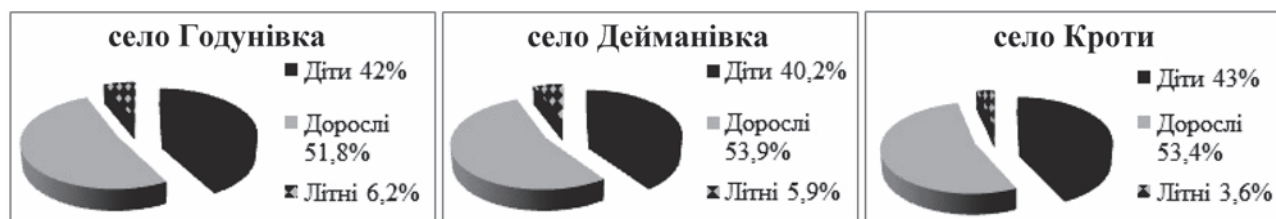
¹⁵ Демографический энциклопедический словарь... – С. 444–445.

¹⁶ Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи... – С. 112.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 23.

¹⁹ Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник... – С. 72.

Малюнок 2. Вікова структура населення сіл.

У кожному із згаданих нами сіл перевага серед літніх людей належить чоловікам (див. табл. 2). У загальному це дає нам таке співвідношення – 53,9% проти 46,1% на користь чоловіків, що є доволі нетиповим явищем. Адаже за-

звичай тривалість життя жінок більша унаслідок вищої чоловічої смертності, тим паче серед осіб старшої вікової групи, де статеві-вікова структура населення найбільше залежить від природних чинників.

Таблиця 2.

Розподіл населення сіл за великими віковими групами

с. Годунівка									
Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	1163	574	589	1430	732	698	170	89	81
с. Дейманівка									
Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	481	249	232	646	318	328	71	40	31
с. Кроти									
Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	337	170	167	419	208	211	28	16	12

Найкраще зрозуміти та візуалізувати процес формування статеві-вікової структури населення допомагають статеві-вікові піраміди. Піраміда являє собою двобічну гістограму розподілу населення за віком і статтю. З однієї сторони зображуються чоловіки, а з іншої – жінки. На вертикальній осі (ординаті) позначається вік, у нашому випадку в п'ятирічному інтервалі. А на горизонтальній (абсцисі) – загальна чисельність населення відповідної статі і віку²⁰.

Такі діаграми були названі пірамідами через їхній характерний зовнішній вигляд – розширена основа із поступовим звуженням до верху. Це свідчило про значно меншу кількість населення старшого віку, порівняно із молодшим. Вигляд нашої піраміди свідчить про те, що вона характерна для статеві-вікової структури традиційного суспільства з високим рівнем народжуваності і смертності.

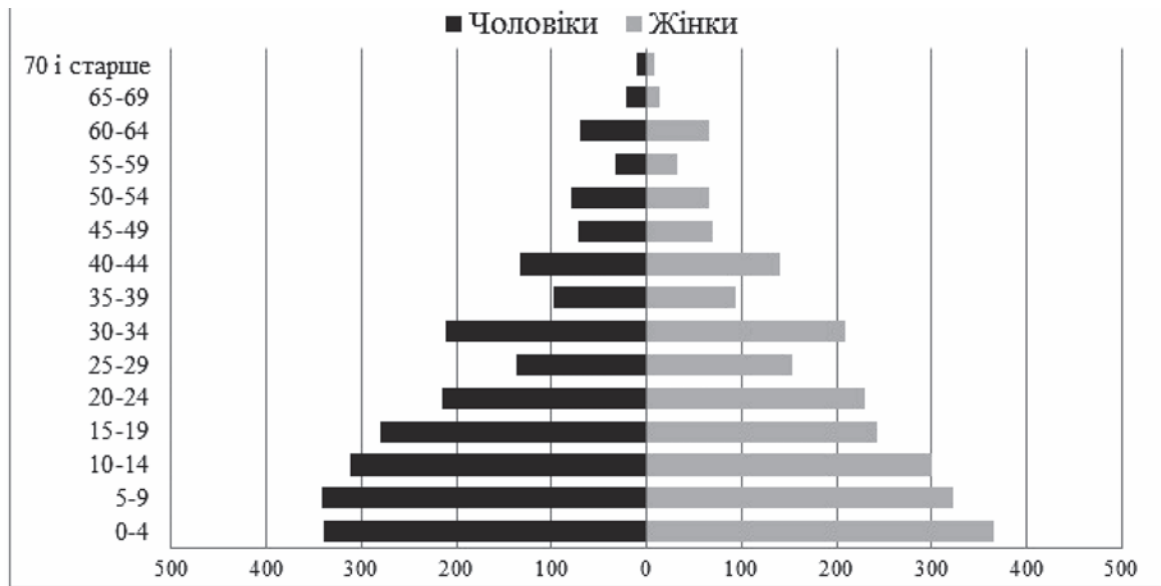
Кожна вікова група на гістограмі представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи, що допомагає правильно вибудувати піраміду (див. мал. 3). Вікова група 70 років і старші охоплює 25 років, так як даними про осіб старше 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Але, щоб ця група відповідала п'ятиріччю, її чисельність необхідно розділити на п'ять²¹.

Однак в першу чергу нас цікавлять літні люди, які знаходяться у трьох вікових групах у верхівці піраміди. Знову ж таки її вигляд – помітне скорочення населення з віком та, в принципі, доволі збалансований статевий склад – є відповідним статеві-віковій структурі населення, що була характерна для традиційного суспільства²². Однак, кількісна перевага чоловічого населення над жіночим нагадує про певну нетиповість змальованої картини (див. мал. 3).

²⁰ Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник... – С. 67.

²¹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 26.

²² Там само. – С. 25.

Малюнок 3. Статеві-вікова піраміда населення сіл.

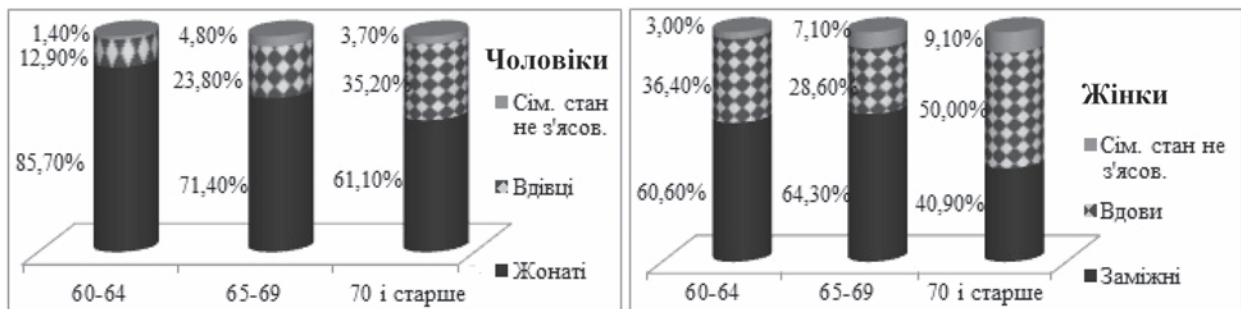
Серед жіночого населення старшої вікової групи усіх 3-х досліджуваних сіл більшість була заміжніми – 54% (див. мал. 4). Ця тенденція простежується у вікових групах 60-64 роки і 65-69 років, де заміжних жінок було 60,6% і 64,3% відповідно. Однак у групі 70 років і старше пере-

важали вдови, котрих було 50% (див. мал. 5).

Відсоток вдівців серед літніх чоловіків був дещо меншим. Усього він складав 22,8% (див. мал. 4). Цей відсоток поступово збільшувався від 12,9% у віковій групі 60-64 роки до 35,2% у групі 70 років і старше (див. мал. 5).

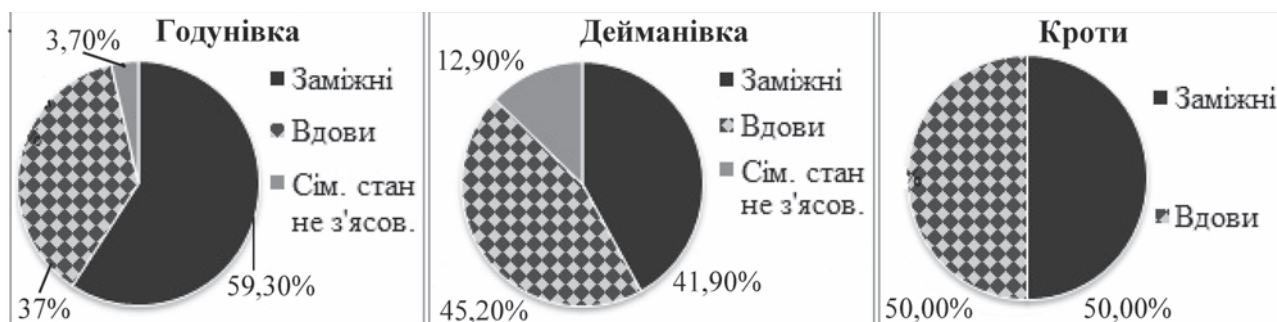
Малюнок 4. Сімейний стан літніх людей.

Малюнок 5. Сімейний стан літніх людей у окремих вікових групах.

Якщо аналізувати кожне село окремо, то картина виходить більш строкатою. Найбільша частка вдів була у с. Кроти і складала 50%. Найменшою вона була у с. Годунівка, складаючи 37%. Однак у кожному селі вдів було менше, аніж заміжних жінок (див. мал. 6).

Аналогічною виявилась ситуація і серед літніх чоловіків-удівців, яких найбільше було також у с. Кроти – 37,5%. У с. Дейманівка їх було 20% і це був найменший показник серед усіх сіл. Помітним є те, що серед літніх осіб частка вдівців майже у 2 рази менша, аніж вдів, як у загальній картині, так і у кожному селі окремо (див. мал. 7).

Малюнок 6. Сімейний стан жіночого населення.

Малюнок 7. Сімейний стан чоловічого населення.

Отже, підсумовуючи проведений нами аналіз літніх людей серед загальної структури населення 3-х згаданих сіл, доходимо таких висновків. По-перше, частка літніх людей серед загальної чисельності населення усіх 3-х сіл складала 5,7%. Найбільшою вона була у с. Годунівка, складаючи 6,2%, а натомість найменшою у с. Кроти – 3,6%. У статевому співвідношенні переважали чоловіки (53,9% проти 46,1%), що є доволі нетиповим явищем, бо зазвичай, через вищу чоловічу смерт-

ність, переважають жінки. Більшість жінок і чоловіків літнього віку перебували у шлюбі. Однак серед овдовілих перевага належить жінкам. Чоловіків-вдівців було майже у два рази менше, ніж жінок-вдів. Таким чином, отриманий результат відповідає традиційним уявленням про ранньомодерне суспільство, де частка літніх людей завжди була найнижчою серед загальної структури населення, однак має певні відмінності, як то перевага літніх чоловіків над жінками.

References

- Anry L., Blium A. (1997). *Metodika analiza v istorycheskoi demografii* / per. s frants. S. Khoka i Yu. Ehorovoi. M.: RHHU. [In Russian].
- Busel V. (Ed). (2005). *Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoi ukrains'koi movy (z dod. i dopov.)*. K.: Irpin': VTF «Perun». [in Ukrainian].
- Valentaj D. (Ed). (1985). *Demograficheskij e'nciklopedicheskij slovar'*. M.: Sov. E'nciklopediya. [in Russian].
- Voloshyn Yu. (2005). *Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanschyny u XVIII st. (istoryko-demografichni aspekt)*. Poltava: ASMI. [in Ukrainian].
- Heneral'nyy opys Livoberezhnoyi Ukrainy*. (1959). Kiev. [in Ukrainian].
- Dmytrenko V. (2010). *Materialy tserkovnoho obliku naseleння Kyivs'koi ta Pereiaslavs'ko-Boryspil's'koi ieparkhij yak dzherelo z sotsial'noi istorii Hetmanschyny XVIII stolittia: dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.06. (Candidate's thesis)*. Poltava. [in Ukrainian].
- Doroshenko L. (2005). *Demografiia: Navch. posib. dlia stud. Vysch. navch. zakl.* K.: MAUP. [in Ukrainian].
- Muromtseva Yu. (2006). *Demografiia : navchal'nyy posibnyk*. K.: Kondor. [in Ukrainian].
- Perkovs'kyj A. (1966). *Dovholitni liudy na Pravo-berezhnij Ukraini v XVIII st.* Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal, 2, 106–109. [in Ukrainian].
- Sakalo O. (2009). *Dzherela istorychnoi demografii: spovidnyj rozpys*. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv, 19 (1), 379–386. [in Ukrainian].
- Serdiuk I. (2010). *Naseleння litn'oho viku u mistakh Hetmanschyny (za danymy Rumiantsevs'koho opysu 1765-1769 rr.)*. Sotsium. Al'manakh sotsial'noi istorii, 9, 56–66. [in Ukrainian].
- Serdiuk I. (2011). *Polkovy khhorodov obyvately: istoryko-demografichna kharakterystyka mis'koho naseleння Hetmanschyny druhoi polovyny XVIII st.* Poltava: TOV «ASMI». [in Ukrainian].